

TANULMÁNYOK

Molnár Dávid¹

Unitárius könyvnyomtatás református fejedelmek alatt. A radikalitás tompuló fegyvere²

Bár a kolozsvári unitárius könyvnyomtatás 17. századi évtizedeit több megközelítésben feldolgozták már, felhasználatlan források ismeretében szeretnék még néhány adalékot szolgáltatni a témához. Természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy átfogóan mutassam be e dolgozatban a Heltai-nyomda történetét, célom mindössze a friss adatok áttekintése lehet.

Újabb kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására

Ismeretes, hogy 1569-től egészen 1655-ig Erdély „fővárosában”, kincses Kolozsváron az uralkodó vallás az unitárius volt. E radikális hitnek az egyik legfontosabb támasza a Heltai Gáspár alapította kolozsvári nyomda volt. Halála után a könyvnyomtatóműhelyt özvegye és örökösei irányították. A nyomda tulajdonosainak megállapítására több mint egy fél évszázaddal ezelőtt, a hírneves iroda-

¹ MOLNÁR Dávid (1986) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a magyar irodalmi tanszék tanársegédje. Kutatási területe a 16–17. századi erdélyi unitárius egyház története. Legfontosabb kiadványa „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”. *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)* című kötet.

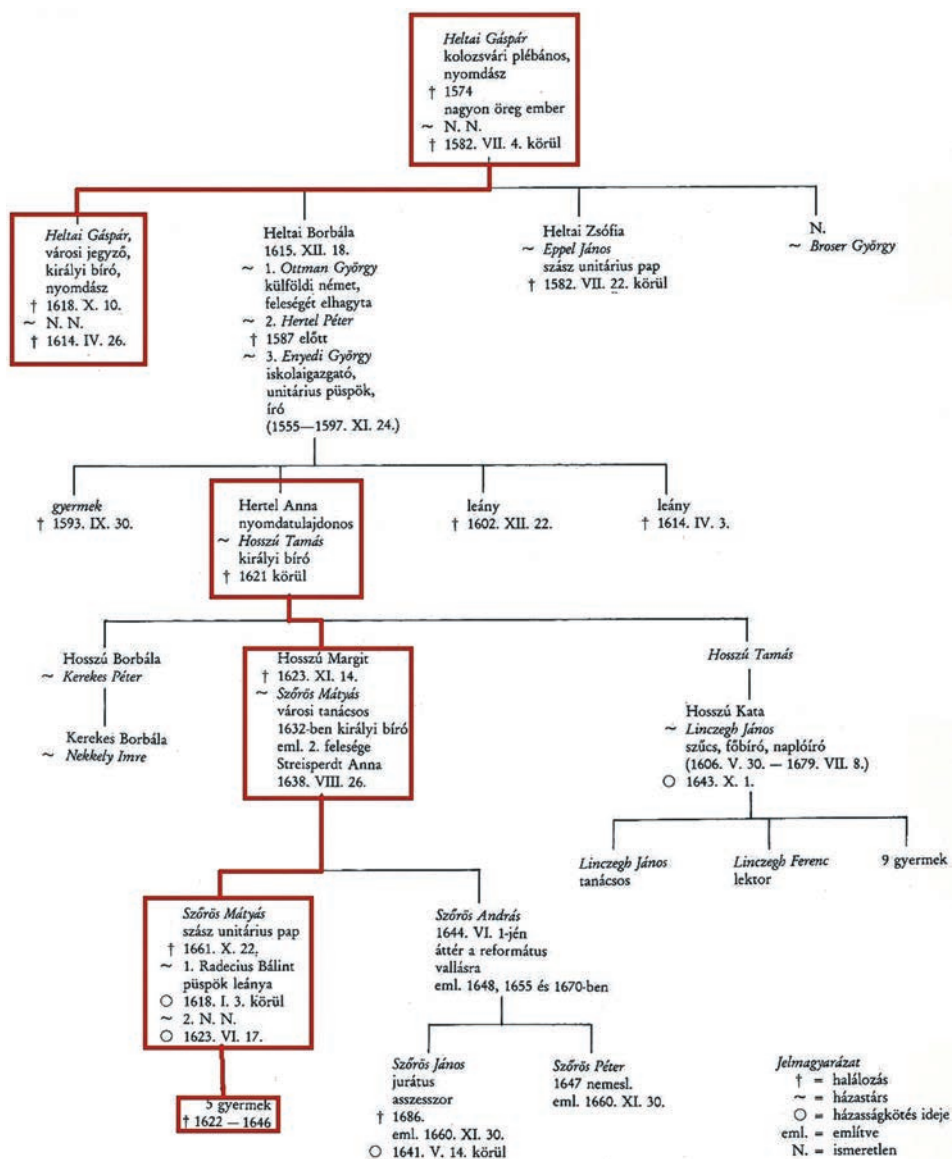
² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs háttérzetek a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

lom- és művelődéstörténész, Herepei János vállalkozott.³ Már cikkének elején be kellett ismernie azonban, hogy a „kifogástalanul biztos helyzetet” nem tudja helyreállítani, vagyis, a szászítz esztendeig fennállott Heltai-nyomda tulajdonosainak pontos sorozatát ő sem tudja megállapítani. Szerinte még ifjabb Heltai Gáspár életében leányára, Heltai Annára szállott a könyvnyomtatóműhely, azután pedig a nyomda tulajdonjoga az ő leányát, Hosszú Margitot, idősebb Szörös Mátyás városi tanácsos feleségét illette volna. Herepei úgy vélte, hogy Margit 1623-ban elhunyt, s hogy az örökséget közvetlenül unokái valamelyike vette kézbe: vagy ifjabb Mátyás vagy András. Utóbbinak volt a fia Szörös János, a könyvnyomtatóműhely legutolsó kiadványa 1660-ban megnevezett tulajdonosa, de mivel András 1644-ben elhagyta unitárius vallását és reformátussá lett, Herepei szívesebben „kreált” volna Mátyásnak is János névre hallgató gyermeket. Herepei szerint a 17. században az alábbiak voltak a Heltai-nyomda tulajdonosai (az ábrán a Hertel vezetéknev hirtelen felbukkanása természetesen tévedés).

E genealógiát is figyelembe véve a Heltai-nyomda legkompetensebb szakértője, V. Ecsedy Judit legfrissebb műveiben már jóval nagyobb óvatossággal nyilatkozik a tulajdonosokat illetően, mint Herepei. 2014-ben például így fogalmazott: „Az 1550-ben Heltai Gáspár által alapított nyomda a XVII. század folyamán még több mint fél évszázadig dolgozott. Míg az alapító Heltai Gáspár jól körvonalazott kiadói szándék alapján nyomtatta ki könyveit, utódainál hiányzott ez a fajta elképzelés, és a sokoldalú irodalmi, kiadói, nyomdai, kereskedői munkát összefogó irányító készség sem volt meg. Ifj. Heltai Gáspár értett ugyan a könyvnyomtatáshoz, de valószínűleg csak 1611-ig vezette személyesen az apjától örökölt műhelyt, mert ez év elején a városi jegyzői tisztet ruházták rá, és azt egészen haláláig (1618) meg is tartotta. Fiúutódja nem lévén, örököse leánya, Heltai Anna lett, Hosszú (Lang) Tamás királybíró felesége. (...) Heltai Anna és Hosszú Tamás gyermekei révén a Szörös (Ravius) családra szállt a műhely. Szörös Mátyásunitáriuslelkészként halt meg 1661-ben. A nagymúltú könyvnyomtatóműhely legutolsó impresszummal ellátott kiadványa 1660-ban Szörös (Ravius) Jánost nevezi meg mint a Heltai-nyomda tulajdonosát...”⁴

³ HEREPEI János, „Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására”, in HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerkesztette KESERŰ Bálint, lektorálta BÁN Imre, ESZE Tamás, technikai munkatárs SALIGA Lászlóné, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III., 455–461 (Budapest–Szeged: 1971).

⁴ V. ECSEDY Judit, „A kolozsvári Heltai-nyomda (1550) (1601–1661)”, in BÁNFI Szilvia, PAVERCSEK Ilona, PERGER Péter, V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század: Kelet-magyarországi és erdélyi nyomdák, Lőcse, Kassa. Tanulmányok*

1. ábra Heltai-családfa. *HEREPEI János*, A házsongárdi temető régi sírkövei:
Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez
(Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 291.

és katalógus, 2., Hungaria typographica II., 106–112 (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2014), 106.

E megfogalmazásban két dolog szembeötlő. Az egyik, hogy V. Ecsedy Judit nem jelentette ki egyértelműen, hogy ifjabb Szőrös Mátyás birtokolta volna a topográfiát, a másik pedig, hogy Mátyás bátyját, Andrászt meg sem említette. Utóbira persze alapos indoka is volt: András „reformátussá lételével”⁵ ugyanis a nyomdának is át kellett volna mennie a református egyház szolgálatába. Mivel azonban a nyomda mindvégig (1661/67-ig) az unitáriusok kezén maradt, Mátyás és hozzátartozói tulajdonában kellett lennie, ők ugyanis megmaradtak az unitárius vallásban.⁶ (Továbbra is kérdés persze, hogy Mátyás fiát Jánosnak hívták-e.)

Mielőtt e gondolatsort továbbvinném, megjegyzem, hogy a sejtést, amely szerint a nagyjelentőségű kulturális kincs Heltai Anna egyik unokájának, Mátyásnak vagy Andrásnak a kezébe jutott,⁷ megerősíti egy eddig figyelmen kívül hagyott eszmetörténeti érv is. Ahhoz, hogy ezt kifejtsem, utalnom kell röviden a szegedi munkacsoportnak az utóbbi évtizedekben kivívott egyik legjelentősebb eredményére, hogy tudniillik amíg a lengyelországi antitrinitarizmus szélsőséges irányzatai a 16–17. század fordulójára lassan letisztultak, addig az erdélyi unitarizmus ugyanekkor irányzatok, alternatív csoportok és alcsoportok tarka együtteseként képzelhető el.⁸ Ebben a legnagyobb erőt a századforduló táján minden bizonnyal Krisztust isteni tisztelettel nem illető vagy nem isteni tisztelettel illető nonadorantizmus képviselte.⁹ Velük ellentétben a sociniánusok, akik az Atyától kapott istensége miatt imádták és segítségül hívták Krisztust, nem jelentettek olyan nagy erőt Erdélyben, mint Lengyelországban. Ennek ellenére az 1630-as évek elejére létrejött egy olyan csoportosulásuk Kolozsváron, amely elérkezettnek látta az időt arra, hogy radikális lépéseket tegyen az erdélyi

⁵ Régeni János kolozsvári polgár jegyezte fel róla, hogy „Anno 1644. die 1ma Januarii Szőrös András hűtinek gyömölsét megmutatta, mert nemine cogente *senki által kényszerítve* a Cálvinisták közé ment mind maga, mind gyermeki.” János KÉNOSI TÖZSÉR, István UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica*, edited by János KÁLDOS, introduced by Mihály BALÁZS, revised by Miklós LATZKOVITS, 2 vol. Bibliotheca Unitariorum IV/1–2 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 2:1136.

⁶ HERPEI, „Kísérlet a kolozsvári...”, 460–461.

⁷ Uo., 460.

⁸ KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in „*Nem súlyed az emberiség!*”...: *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerkesztő JANKOVICS József, felelős szerkesztő CSÁSZTVAY Tünde, szerkesztők Csörsz Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, 429–449 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 430.

⁹ Vö. uo., 431.

unitarizmus egészének a lengyelországi socinianizmushoz való közelítésére.¹⁰ Ennek a csoportosulásnak a vezetői épp a Szőrös testvérek voltak,¹¹ ami azért fontos, mert ugyanebben az időszakban kiadványok egész sora állította, hogy Krisztust segítségül hívni és imádni kell.¹² A legvalószínűbb tehát, hogy ezek úgy jelentek meg, hogy legkésőbb az 1630-as évek elejére a Szőrös család örökölte a nyomdát, hiszen a nyomtatványok és a Szőrös testvérek krisztológiai hangoltsága megegyezik. Ráadásul: ha más irányította volna a nyomdát, biztosan nem ezeket a műveket jelentették volna meg, hiszen a sociniánusok erdélyi unitarizmuson belüli számaránya miatt aligha voltak könnyen eladhatóak.

Ebben az elképzelésben van valami anomália, éspedig az, hogy ugyanekkor (1632) jelent meg nyomtatásban az a káté, amelyet a nonadorantista anti-trinitarizmus egyik legmarkánsabb képviselője, Toroczkai Máté unitárius püspök állított össze.¹³ Nem valószínű, hogy az olvasók többsége tisztában volt azzal, hogy a káté tartalmazza Matthias Vehe-Glirius, a szombatosság megalapítójaként ismert németországi eretnek tanait.¹⁴ A katekizmus amúgy is túl radikális

¹⁰ BALÁZS Mihály, „Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó kátirodalom: Az unitáriusok kátiáról a kezdetektől a dézsi komplanációig”, in BALÁZS Mihály, *Felekezetiség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 8., 37–75 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 74.

¹¹ „Szőrös Mátyás pap, az öccse, Szőrös András, Kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbiczki Pál, Szentgyörgyi István deák új sectát indítanak, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket az Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltának és osztán meghasonlottak.” A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította BÁLINT József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta PATAKI József, *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (Bukarest: Kriterion, 1990), 171. „Mindezeket (ti. a dési komplanációt) senkinek nem kell tulajdonítani, valaki ezt az en írásomot láttya vagy eltemben, vagy holtom után, hanem a' felyül megirt öt mételyes juhoknak, ugmint: Szőrös Mátyás, Gyorgyez Péter, Szőrös András, Ózdi Tamásnak és Szent Györgyi Istvánnak.” KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia...*, 2:1136.

¹² RMNY 1542: AZ KERESZTYÉNI VALLÁSNAK rövid tudománya.; RMNY 1543: Kis katekizis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordított lengyelből magyarra.; RMNY 1588: AZ HÁROMSÁGNAK... megvizsgálása.; RMNY 1646: AZ SZENT JÁNOS EVANGÉLIUMA KEZdetinek rövid magyarázatja...; RMNY 1725: FORMULA ADMINISTRANDI COENAM DOMINICAM ... Autore VALENTINO RADECIO...

¹³ Toroczkai Mátéról a legfrissebb életrajz: BALÁZS Mihály, „Toroczkai Máté pályája”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8., 201–230 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016).

¹⁴ Vö. BALÁZS, „Elhúzódó felekezetiesedés...”, 59.

lett volna a Szőrös testvérek számára. Ekkorra már számottevő erőt képviselhetett a nonadorantizmuson belül az az alcsoport, amely irányzatuk legalitását veszélyeztetve érezve arra törekedett, hogy legalább szóhasználatilag kötődjön azokhoz, akik Erdélyben törvényesen is a bevett felekezetek sorába tartoztak. Az 1580-as évektől a nonadorantisták burkoltan úgy fogalmaztak, hogy imádják Krisztust, de ők a sociniánusoktól eltérő értelemben használták az adoráció fogalmát, azaz nem úgy imádták Krisztust, mint aki az Atyától valamiféle istenséget kapott (adoratio religiosa), hanem úgy, mint ahogy a királyokat, fejedelmeket stb. tisztelik az alattvalók (adoratio civilis). Toroczkai kátéja tehát visszalépés lett volna a sociniánusok számára. Az anomáliát csak abban az esetben látom kiküszöbölhetőnek, ha feltételezem, hogy a nyomda az 1610-es évek végére már nem volt teljesen független a várostól.

Először talán Herepei János figyelt fel a nyomda feltételezhető függőségére, aki úgy fogalmazott, hogy a Heltai-nyomda Kolozsvár városának hivatalos tipográfája volt.¹⁵ Ő a város és a nyomda között bizonyos mértékig olyasfajta viszonyt tételezett fel, mint volt ugyancsak a város az unitárius egyházközség között.¹⁶ E megfigyelését azonban nem fejtette ki, csak nyomatékosan ismételte azt az egyébként óvatosnak látszó nyilatkozatát, hogy a Heltai-nyomdának „hivatalos jellege” volt. Emellett a megállapítása mellett négy bizonyítékot sorolt föl.

1. I. Rákóczi György fejedelem 1635-ben a városi tanácshoz és nem a nyomda tulajdonosához intézte azt a levelet, melyben megparancsolta, hogy a mátrixokat küldjék hozzá Gyulafehérvárra.¹⁷
2. A 17. század második évtizedében Makai Nyírő János leendő nyomdavezetőt nem a tulajdonos küldötte ki idegen országba a betűöntés elsajátítása céljából, hanem a város.¹⁸
3. Makai Nyírő költségeit maga a város fedezte.¹⁹
4. Egy 1655-re visszautaló adat, amely néhai Abrugyi Györgyöt – Herepei János szerint – e város tipográfusának nevezte.²⁰

¹⁵ HEREPEI János, „A Heltai-nyomda sorsa”, in HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerkesztette KESERŰ Bálint, lektorálta BÀN Imre, ESZE Tamás, technikai munkatárs SALIGA Lászlóné, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III., 462–467 (Budapest–Szeged: 1971), 464.

¹⁶ Uo., 464.

¹⁷ Vö. uo., 462.

¹⁸ Vö. uo., 464.

¹⁹ Uo., 464.

²⁰ Uo., 464.

Hogy helyes-e a „typographus eiusdem civitatis” kifejezést a legszűkebb értelemben genitivus possessivusként fordítani, amikor Kolozsváron még nincs másik nyomdász, arról nem vagyok meggyőződve, azt azonban annál inkább kijelenthetem, hogy a harmadik bizonyítéknak némileg ellentmond Ötvös András főbírónak az a feljegyzése, amelyet Tóth Kálmán közölt a *Kelemen Lajos emlékkönyvben*.²¹ Mint az ismeretes, Ötvös András az elhanyagolt Heltai-műhely használható állapotba hozásának egyik leglelkesebb mozgatója volt, feljegyzéséből pedig kitűnik, hogy a városi közügyigazgatók csak húsz forintot adtak Makai Nyíró tanítására.²² Mivel ez csupán a fele volt annak az összegnek, amely ellenében a prágai mester hajlandó volt a betűöntésre megtanítani a deákat, egyáltalán nem állítható, hogy a város fedezte volna a tandíj egészét. A hiányzó részt (fl. 23) ugyanis a főbíró tette hozzá, akinek így más egyebekkel „az ifjúra való költsége” 56 forintot tett ki.²³ Amíg Ötvös Andrásnak ifjabb Heltai Gáspár visszafizette ezt a summát,²⁴ addig a húsz forint visszafizetéséről (ugyanis ennyit adott a város) nem esik szó. Mint ahogy arról sem, hogy miért a városi tanács segítette különböző juttatásokkal (ruhasegéllyel, búzával) a nyomorgó deákat.²⁵ Az igazán meglepő mégis az, hogy amikor János deák Enyedi könyvét, az *Explicationest* nyomtatásra előkészítette, a betűkenő labdabőrre, a nyomtató tintára és az olajra nem a tulajdonos teremtette elő a szükséges pénzt, hanem a város.²⁶ Vajon a főbíró és környezete annyira megnyerte a tervüknek Heltait, hogy az kölcsönadta nekik nyomdáját, csak hogy ő nótáriusi hivatalának élhessen? Talán ez is lehetséges. Rákóczi levelének címezése miatt viszont úgy vélem, hogy a város fenntarthatott magának bizonyos jogokat a tipográfiával kapcsolatosan, legalábbis addig a pénzbeli összegig, melyet a megkopott nyomdai felszerelés felújítására és a könyvnyomtató deákra fordított.

Hogy Toroczkai kátéjának szövege is a város jóvoltából jelenhetett meg nyomtatásban, arra közvetett bizonyíték lehet, hogy a nyomtatványt a város királybírájának ajánlották. Mivel az ajánlásból nem olvasható ki igazán annak va-

²¹ TÓTH Kálmán, „Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák (Fejezet a Heltai nyomda történetéből)”, in *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerkesztette BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCÓS Elemér, JAKÓ Zsigmond és SZABÓ T. Attila, A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I.: Tanulmányok 1., 587–606 (Bukarest: Tudományos Könyvkiadó, 1957), 604–606.

²² Uo., 606.

²³ Uo., 606.

²⁴ Uo., 606.

²⁵ Uo., 593–594.

²⁶ Uo., 594.

lódi oka, hogy miért is ajánlották e munkát a királybírónak, egyelőre azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy a többségében nonadorantista eklézsia legfelső vezetése kihasználhatta, hogy a tipográfiával szemben bizonyos jogokat fenntartó városi vezetők az ő radikális hagyományuk mellett tettek hitet.

Úgy vélem, nem haszontalan felülvizsgálni Herepei János eredményeit. Amikor Herepei a nyomda legutolsó tulajdonosának, Szőrös Jánosnak a családfáját visszavezette ifjabb Heltai Gáspárig, a forrása Sándor Imre volt.²⁷ Márpedig Sándor szerint Hosszú Tamás kolozsvári bíró leányát, a nagynevű Heltai Gáspár unokáját, Margitot idősebb Szőrös Mátyás tanácsos vette nőül.²⁸ Herepei ezért úgy vélte, hogy Jakab Elek hibás adatot közölt, amikor ugyanezt a Margitot nem az előbbi Szőrös Mátyás, hanem idősebb Szőrös János nejeként és ifjabb Szőrös János anyjaként azonosította.²⁹ Herepei vélekedése azért meglepő egy kissé, mert más cikkeiben kritikátlanul használta fel Jakab Elek erre vonatkozó kútfőit, mind Uzoni Fosztó István unitárius egyháztörténetét, mind pedig Linczegh János naplóját. Márpedig ez utóbbinak egyik memoriáléjából egyértelműen az olvasható ki, hogy Hosszú Margit Szőrös (Sörös) János felesége volt: „Hogy jövendőben az szukcesszorim ’örököseim’ tudhassák és nyilván lehessen nálok, hogy mi úton és módon bírom ez piaci házamat, mely vagyon az Diósi Gáspár háza szomszédságában. Hosszú Tamásné asszonyomat Isten e világból kiszólván, Hosszú Tamás uram ökgiyelme kimutatván az anyai terciumot ’harmadrészt’ – lévén ökgiyelmének két háza –, egyik ez, melyben maga lakott Torda utca szegeletén, az mási(k) az, Disói (sic!) Gáspár szomszédságában levő, akkori divíziókor ’osztózásakor’. Megeosztimálván ’felbecsülvén’ akkori divíziókért (divíziókor?) ’osztózásakor’ az becsületes tanács <meg> mindenik házat, az Torda utca szegeletén levő házat fr. 1300, id est ’azaz’, tizenháromszáz forintban, id est ’azaz’, ezerháromszáz forintban; ez Közép utca szegeletén levő házat (ház?) peniglen esztimáltatott ’becsületett’ ezeröttszáz forintban, id es(t) ’azaz’, fr. 1500, mely esztimációt ’becsértéket’ mi is atyafiakkal aprobáltunk ’helyben hagytuk’. Ez két <> háznak esztimációja ’becsértéke’ tött együtt fr. 2800, id est ’azaz’, huszonnyolcszáz forintot, konjungálván ’egyesítvén’ ez két házat ekkori divíziókor ’osztózásakor’. Mivel az én feleségem, Hosszú Kata kisebb lévén, az két háznak árát, <el> úgymint

²⁷ HEREPEI JÁNOS, „Az erdélyi nyomdászat történetéhez”, *Erdélyi Múzeum* 47, 3. sz. (1942): 363–387, 365.

²⁸ SÁNDOR ISTVÁN, „A Szeőreős család polgári és nemesi czimere”, in *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* 8, 1–2. sz. (1917): 204–214, 208.

²⁹ JAKAB ELEK, *Kolozsvár története oklevéltárral: Újabb kor: Nemzeti fejedelmi korszak (1540–1690)*, II (Budapest: Szabad. Kir. Kolozsvár Város Közönsége, 1888), 794.

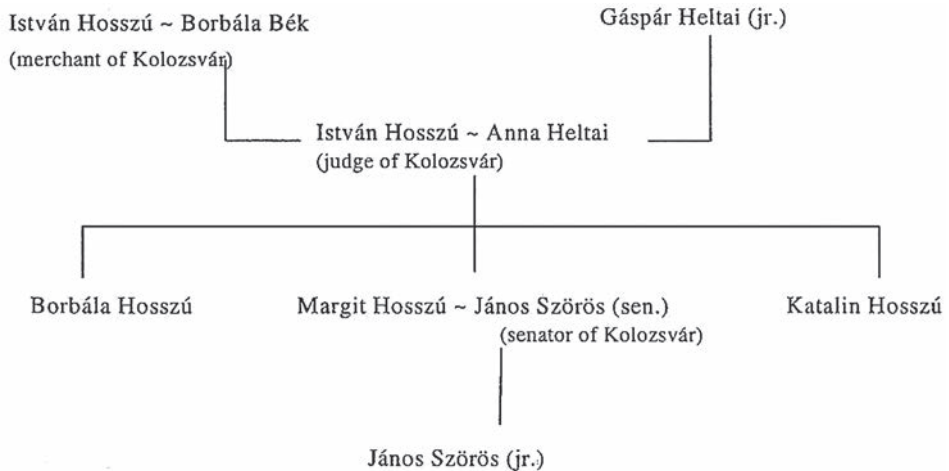
huszonolcszáz forintot eldividálván 'elosztván', harmadra jutott kilencszázharminchárom forint harminchárom pénz, mely harmadra adták ökgyelmek ez megnevezett házat, úgmint tizenötyszáz forintban. Mivel peniglen ez huszonolcszáz forintnak harmada <jutván> illetve (illetvén?) minket atyafiakat harman: Hosszú [(Borbálát), Hosszú?] Margitot és Hosszú Katát; kezünkben bocsátván peniglen az házat, mi is kontentáltuk 'kielégítettük' az két nénemet, Ladrer (Ladner?) Györgynét és Szőrös Jánosné nénéméket arany-, ezüstmarhával és készpénzzel, úgmint hatszázhuszonkét forintról és hatvanhat pénzről, harminchárom pénz (?). Az uram, <két> Hosszú Tamás uram két részre peniglen maradván tizennyolcszáz és hatvanhat forint és <hatvanhat pénz> hatvanhat pénz, ökgyelme az ökgyelme két részéről egy (így?) kontemtálódott 'elégített ki': az maga házat tartotta meg tizenháromszáz forintba, ez megnevezett házban peniglen maradván ökgyelmének ötszázhatvanhat forintja. Isten ez világból ökgyelmét is kiszólván, divízió 'osztózás' lévén közöttünk, úgmint Szőrös (?) Linczigh János, Szőrös János, Nekkel Imbre (!) <> között feleséginek (feleségink?) képében..."³⁰ A történeti feljegyzést megerősíti két olyan forrás is, amely Uzoni Fosztó István másolatában maradtak ránk. Az egyik egy névsor, amely akkor keletkezett, amikor a 17. század végén (1697-ben) összeírták a kolozsvári unitárius polgárokat. Szempontunkból a 181. név releváns: „Szőrös Jánosné, Heltai Gáspár unokája”.³¹ Hogy itt Hosszú Margitról van szó, arra perdöntő bizonyíték a Hosszú Margit fölött 1706. március 23-án mondott halotti beszéd egy olyan töredéke, amelyhez bár Káldos János ugyan jegyzetet és családfát is készített,³² szövegét mégse használták, használják fel a kérdés megfejtéséhez. Ez a következőképpen hangzik: „Ennek a Szőrös Jánosnének jobb atyja volt amaz híres neves, gazdag értékű kereskedő ember, Hosszú István. Édesatyja volt a kapukban és a törvényszékben ülő, s ebben a városban bíróságviselő ember, és az igazságot kiszolgáltató Hosszú Tamás. Jobb anyja volt amaz hadi vezérnek titulussával nevezet Bék familiából Bék Borbára asszony. Édesanyja volt amaz magyar hazának hasznára született Heltai Gáspár leánya, Heltai Anna. Voltak hárman egyek: Borbára, Margit, Kata. Az első hamar elment elől. Követte az utolsó, kit az házasság kötött idősbik Linczeg János uramnak. Férfje ennek (Hosszú Margitnak) volt

³⁰ GÁCSI Hedvig, „Linczigh János krónikája és házi jegyzései 1663–1675”, *Lyubus: Művelődéstörténeti Tár* 1 (1989): 77–121, 111–112. Figyelembe vettem a korábbi szövegkiadást is: BÁLINT József és PATAKI József, *Kolozsvári emlékirók...*, 206–207.

³¹ „Szőrös Jánosné neptis Casparis Helthai ex filia Anna...” KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia...*, 2:952.

³² Uo., 609–610.

a városnak egyik szenátora, és gyakorta hadnagyságot viselő idősb Szőrös János uram.³³ A szöveg így folytatódik: Hosszú Margit Szőrös Jánossal „szép házassági csendességben élt 44 esztendő. Özvegy volt 20 esztendeig, egész élete 84 esztendő. Fia volt ifjabb Szőrös János, ki 30 esztendő korában holt meg.”³⁴

2. ábra. Hosszú Margit családfája (KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, Unitario-ecclesiastica historia..., 1:610.)

Ha mindezt figyelembe veszem, akkor ebből az következik, hogy Szőrös János 1642-ben vette feleségül ifjabb Heltai Gáspár unokáját, ami eszmetörténeti szempontból azért érdekes, mert ezek szerint a harmincas években a Szőrös családnak semmi köze nem volt a nyomdához. De hogyan is jelentek meg akkor a sociniánus szemléletű nyomtatványok? Erre a kérdésre egyelőre csak röviden tudok válaszolni és talán tévedek is: a sociniánus csoportosulás egyes tagjainak vagyonából. Szőrös András például a harmincas években kiemelkedően magas adót fizetett.³⁵

A Heltai-nyomda tulajdonosai a 17. században tehát a következők: ifjabb Heltai Gáspár, aki a nyomda vezetését városi jegyzővé történt választásakor adhatta át Anna nevű leányának, azután pedig annak utódai tulajdonába került.

³³ Uo., 552.

³⁴ Uo., 552.

³⁵ JENEY-TÓTH Annamária, *Míves emberek a kincses Kolozsváron: Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*, Erdélyi Tudományos Füzetek 247 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004), 60–61.

Hogy gyermekei osztoztak-e vagy sem, esetleg hogy Hosszú Margit testvéreit ingatlanlannal vagy készpénzzel megpróbálta-e kielégíteni, hogy a nyomdát ő örökölje, nem tudom, ahogy azt sem, mikor haltak meg a testvérei, mindenesetre a Heltai Anna utáni örökséget még Hosszú Margit életében férje, Szörös János kamatoztatta. Összefoglalva mondandómat: a Heltai-nyomda tulajdonosai azok a személyek voltak, akiket a könyvnyomtató műhely kiadványai tulajdonosul neveztek meg.

A kelet-közép-európai unitáriusok „közös piaca”

E tulajdonosok, akiket fentebb felsoroltam, – V. Ecsedy Judit szerint – nem rendelkeztek kiadói tervekkel, elképzelésekkel, s hiányzott belőlük az az irányító készség, amely az alapítóban még megvolt.³⁶ Tulajdonképpen ifjabb Heltai Gáspár volt az utolsó olyan tulajdonos is, aki még értett a könyvnyomtatáshoz.³⁷ Balázs Mihály azt is megállapította, hogy a nyomda a 16. században még olyan nagyhírű volt, hogy a jelentős krakkói nyomda megalapítója és tulajdonosa, Aleksy Rodecki 1593-ban kölcsönkérte görög betűkészletét.³⁸ A két műhely együttműködése a szakemberek szerint egyáltalán nem szokványos, s alighanem az 1580-as évekre vezethető vissza, amikor Rodecki több rendkívüli fontosságú nonadorantista művet is kiadott, közöttük a Dávid Ferenc védelmében összeállított antológiát. Balázs Mihály szerint a két nyomda együttműködése még olyan időszakban alakult ki, amikor a lengyelországi antitrinitarizmus is sokszínű és heterogén volt.³⁹

Gondolatmenetét egyáltalán nem érdektelen továbbvinni: vajon kialakulhattott-e ismét együttműködés a két nyomda között? Hiszen voltak olyanok, akik Fausto Sozzini dogmatikai elképzelése mentén az erdélyi unitarizmust is egyre inkább egységesíteni akarták. Egyelőre egyetlen idevágó adatom az 1630-as évekből származik. Politoris (Kis) István, a kolozsvári tanács jegyzője egy levelé-

³⁶ V. ECSEDY J., „A kolozsvári Heltai-nyomda...”, 106. BÁNFI Szilvia, V. ECSEDY Judit, *A magyarországi nyomdászat képes krónikája 1473–1700* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Balassi Kiadó, 2014), 162.

³⁷ V. ECSEDY, „A kolozsvári Heltai-nyomda...”, 106.

³⁸ BALÁZS Mihály, „A kolozsvári Heltai-nyomda és a krakkói Aleksy Rodecki”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, szerkesztő KOVÁCS Sándor, műszaki szerkesztő VIRÁG Péter, a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8., 139–143 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 139.

³⁹ Uo., 143.

ben azt kérte a lengyelországi sociniánusoktól, hogy azok jelezzék neki, ha a lengyel testvérek körében a Sozzini után kétségtelenül legkiválóbb teológusnak, Johann Crellnek az etikáját, ezt „az Istennek olyannyira tetsző és ritka művet” kiadnák, mert ő is támogatná.⁴⁰ Ez az adat azért is értékes, mert egyáltalán nem lehet kizárni a lehetőséget, hogy talán ez is szerepet játszhatott abban, hogy egy évvel később a lengyel unitáriusok zsinata megbízásából Crell etikai írásait nyomdába adták Lengyelországban, aminek eredményeképp 1635-ben az *Ethica aristotelica* első iskolai kiadása megjelent.

Ugyanebből a szempontból fontos lehet a szerintem 1629 és 1632 között keletkezett *Formula administrandi coenam dominicam* című agenda is, amely 1638 májusa és júliusa között készült el a kolozsvári nyomdában, s amelyben a szerző, Valentin Radecke olyan mértékben határolódott el a katolikusoktól, ami Erdélyben ekkoriban kissé abszurd volt. Semmilyen következtetést nem vonhatok le abból, hogy van-e belőle ma példány Lengyelországban, terjesztését ugyanis a fejedelem 1638-ban megtiltotta. Egy levéltári dokumentumból az is kitűnik, hogy amikor Szentgyörgyi Beke Dániel püspök I. Rákóczi Györgynek három példányt bemutatott, önagysága – a gyulafehérvári káptalanokat hívatván – „sub poena infidelitatis” megtiltotta a traktátus kibocsátását.⁴¹

Ha nincs is egyértelmű nyoma annak, hogy az unitáriusok lengyelországi és erdélyi nyomdája együttműködött a 17. század első felében is, annyi mégiscsak állítható, hogy a harmincas években többen felismerték, hogy a két műhelynek ismét van közös piaca. Ezt támasztja alá az is, hogy az előbb említett Politoris azt is óhajtotta levelében, hogy ha valami új könyvet szerkesztenek Rakówban, akkor őt arról mielőbb értesítsék. Ő iparkodni fog, hogy e könyvek jogos árát elküldje. A felismerésnek nem sok haszna volt, a rakóvi nyomdát 1638-ban lerombolták, a kolozsvári nyomda pedig az ezt követő két évtizedben rendszeresen működött. Ezt szemléletesen az bizonyítja, hogy a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik és negyedik kötetében már egyre kevesebb unitárius nyomtatvány lelhető fel. Korábban ismertettem egy olyan papszentelési oklevelet, amely az RMNY-ben nem szerepel, s amelyről már az iniciálé alapján is meg-

⁴⁰ MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648), a Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 172–175.

⁴¹ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: MUEKvGyLt.), RegA [96] G. 15. A fejedelem rezolúciójára az unitárius valláson levők replikációja terheltetései előadásával. ...³ A könyvek kinyomtatása megtiltatások. ... cum resolutine Acatii Barcsai 1659.

állapítható, hogy kolozsvári nyomtatvány volt.⁴² Elkészültének terminus ante quemje a kiállítás időpontja, 1647, post quemje pedig Sepsiszentgyörgyi Beke Dániel püspökké választásának időpontja, 1636/37. Ez a nyomtatvány mégse olyan jelentős, mint a Várfalvi-káték 1659. évi kiadása (RMNY 2839) vagy az első ismert unitárius temetési énekeskönyv 1660-ból (RMNY 2903).

A Várfalvi-káték (1659)

Az RMNY 2839 olyan nyomtatott kiadása a Várfalvi Kósa János neve alatt ránk maradt katekizmusoknak, amelynek emlékét és szövegét az SZTE Klebelsberg Könyvtár Régi Könyvek Tárában található kéziratos másolat őrizte meg.⁴³ Máshol kifejtettem, hogy e káték fennmaradt szövegeit az 1654-es kiadásban kimutatható ügyetlen kontamináció miatt hitelteleneznek tartom, így ezzel most nem foglalkozom.⁴⁴ Helyette inkább a katekizmus függelékrészeire irányítanám a figyelmet, ugyanis a leírásból úgy tűnik, mintha az RMNY-munkacsoport nem vette volna észre, hogy *Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak megvizsgálása* című terjedelmes unitárius vallási tanítás és *Az levelek hogy üresen ne maradjanak...* című írás már az RMNY 1588-as tételében is szerepelt,⁴⁵ az előbbi egyébként Fausto Sozzini *Tractatus de Deo, Christo & Spiritu Sancto* című vitairatának magyarítása, az utóbbi pedig egy Johann Crell-műből, az *Ad librum Hugonis Grotii*-ből kiemelt rövid részlet.⁴⁶

Az 1659-es kiadás összefügg egy ugyanezen év március 14-e előtt kelt levéllel is. Ez az unitárius valláson lévőknek egy olyan replikája, amelyben előadták

⁴² Testimonia consecrandi sub episcopatu Danielis Beke Szentgyörgyi. MUEKvGyLt. RegA [104] H. 85. Reprodukciós másolatát lásd: M. D., „...az nagy tengerből...”, 472.

⁴³ HELTAI János, PAVERCSIK Ilona, PERGER Péter és P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, V. ECSÉDY Judit és KÄFER István közreműködésével szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, lektorálta BITSKEY István és BORSA Gedeon, *Régi magyarországi nyomtatványok, 4 (1656–1670)* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2012), 244. A továbbiakban RMNY 4.

⁴⁴ Molnár, „...az nagy tengerből ...”, 392–402.

⁴⁵ Kifejezetten erre a mondatra gondolok: „Az 1659-es kiadás bővítésének viszont »Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfővebb okoskodásnak meg vizsgálása« című rész. Mivel ezt Kénosi Tözsér nem említette Várfalvi Kósa János művei között, elképzelhető, hogy e toldalék, az 1659. évi kiadás sajátossága már más szerzőtől származik.” RMNY 4, 245.

⁴⁶ AD LIBRUM HUGONIS GROTTII, *Quem de SATISFACTIONE CHRISTI adversus FAVSTVM SOCINVM Senensem scripsit*, Responsio IOHANNIS CRELLII FRANCI Ecclesiae Racoviensis Ministri. RACOVIAE Typis Sternacianis, Anno a nato Christo 1623. 548–549.

terheltetéseiket Barcsai Ákos fejedelemnek.⁴⁷ Az unitáriusok arra panaszkodtak, hogy könyveiket a fejedelem híre nélkül nem bocsáthatják ki. Utalnak itt egy olyan katekizmusra is, amelynek kibocsátását már I. Rákóczi Györgytől is kérték, ám hogy ez a dési perben eligazítottakhoz „konformis” „Várfalvi-káté” lett volna, az csupán feltételezés. Azt sem tudom, hogy Barcsai végül engedélyezte-e az unitáriusoknak azt, hogy katekizmusukat kiadják, az azonban az 1659-es Várfalvi-kiadás alapján biztosan állítható, hogy így vagy úgy, de a két Rákóczi által megszorított unitáriusok erre nézve is javukra fordították Barcsai fejedelemsége idejében az ország zavaros állapotait. Mivel a káté szövegét őrző kéziratos másolat visszaadja az eredeti nyomtatvány impresszumát a nyomtatás helyével és évével, biztosan tudni, hogy ez a kiadvány ugyanúgy a Heltai-nyomdában készült, mint az előbb említett papszentelési oklevél.

Egyéb levelekről

V. Ecsedy Judit egy 2005-ben közölt tanulmányáig nemcsak, hogy nem volt ismeretes, hanem nehezen is volt elképzelhető, hogy az 1660-as években Szébenben nyomtattak volna az unitáriusok számára.⁴⁸ Ő azonban megállapította, hogy egy latin nyelvű, unitárius papszentelési oklevél feltehetően szebeni nyomtatvány lehetett.⁴⁹ Egyebek között erre vall az is, hogy ugyanazt az iniciálét használták a készítésekor, mint amit a *Váradai Bibliában* is.⁵⁰

Az RMNY negyedik kötetéből az is kitűnik már, hogy e papszentelési oklevélnek a ma ismeretes egyetlen példánya az unitárius egyháztörténet egy kolozsvári kéziratában maradt fenn mutatóként a 418. és 419. lapok közé kötve.⁵¹ E kéziratot a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában őrzik, jelzete nincs.

⁴⁷ MUEKvGyLt. RegA [96] G. 15.

⁴⁸ V. ECSEDY Judit, „Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661-1690.” II., *Magyar Könyvszemle* 121, 4. sz. (2005): 385–409, 390.

⁴⁹ Uo., 390.

⁵⁰ Uo., 390.

⁵¹ RMNY 4, 808. Reprodukciós másolatát lásd: KÉNOSI TŐZSÉR János–UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, I., fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 825.

Nem ez azonban az egyetlen példány belőle a levéltárban. Ugyanezt az oklevelet fellelhetjük azon leveleknek fasciculusában is, „melyek legalább pro notitia et cognitione historiae in elaboratione et emendatione historiae ecclesiasticae dátumokkal szolgálhatnak”. Jelzete: RegA [100] H. 2.: Solymosi Koncz Boldizsár uram püspökségében a consecratusoknak adattatott testimónium normája in typis exemplaribus 2. E levelet az unitárius püspök, Nagysolymosi Koncz Boldizsár állította ki Árkosi Czenti Mihály számára.

A kiállítás helye nincs feltüntetve a testimóniumon, csak az ideje: 1679. június 22. Ebből két következtetést lehet levonni. Egyfelől, hogy egyik levelet sem a kinevezéskor, hanem az azt követő évben bocsátotta ki a püspök,⁵² másfelől pedig, hogy a legóvatosabb becslések szerint is legalább 35 példány készülhetett belőle a szebeni nyomdában. Utóbbit annak alapján feltételezem, hogy a tizenegy évvel később kiállított papszentelési oklevél változatlan szedésű. Azt is meg lehet állapítani, hogy a két időpont között harmincöt papot szenteltek fel. Legalább ennyi példányban kellett tehát kinyomtatniuk az unitáriusoknak a reformátusoknál az oklevelet.

Mindennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy vajon a kálvinisták próbáltak-e hasznot húzni abból, hogy a Heltai-tipográfia 1661-et követően nem működött, betűanyaga erősen leromlott, semmiféle felújítást nem végeztek.⁵³ Ifjabb Adam Franck írja híres levelében: „Nem tetszik az sem, hogy az a fejevári nyomda Kolozsvárra vitetett, hiszen ami hasznunk volt, mind a kálvinistákra fog háramlani.”⁵⁴ Ezért is izgalmas, hogy I. Apafi Mihály fejedelem vajon támogatta-e reformátusait e törekvésükben.

1667-ben már kinyomtattak az unitáriusok számára egy halotti orációt az akkor már Kolozsvárott üzemelő egykori fejedelmi nyomdában.⁵⁵ Az *Egyháztörténetben* lefordíthatatlan mondat miatt azonban kevésbé ismert, hogy 1672-ben a Valentin Baumgart főpap temetésén mondott gyászbeszéd is Vereseházi Mihálynál jelent meg.⁵⁶ Ennek kapcsán utalok Herepei Jánosnak a 17–18. századi

⁵² Valentin Radecke püspök alatt a papszentelési oklevél még kéziratos volt. Egy ilyen fenn is maradt, Molnár Lehel talált rá Kelemen Lajos rendezetlen hagyatékában 2007. decemberében. Az oklevél dr. Borbély Sámuel tordai orvos adományára. Valentinus Radecius (pecsétes) oklevele 1626-ból. MUEKvGyLt. Kelemen Lajos hagyatéka. Jelzet nélkül.

⁵³ V. ECSEDY J., „A kolozsvári Heltai-nyomda...”, 108.

⁵⁴ BENCZÉDI Gergely, „If. Franc Ádám levele Amsterdamból 1667. febr. 15.”, *Keresztény Magvető* 23, 1. sz. (1888): 28–38, 37.

⁵⁵ V. ECSEDY Judit, „Könyvnyomtatás az erdélyi...”, 390.

⁵⁶ KÉNOSI TÖZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II., fordította MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály,

egyleveles nyomtatványokról írt cikkére, az ebben felsorolt kárták között számos unitárius vonatkozású van.⁵⁷

Vannak azonban ezeknél érdekesebb adataink is. Az *Egyháztörténet* szerint például az 1669. évi kissárosi zsinaton a kolozsvári unitárius eklézsia küldöttei megígérték, hogy az egyházközség költségén a *Disciplina ecclesiasticát*, azaz az *Egyházi rendtartást*, továbbá a papszentelést igazoló levelet kinyomtatják.⁵⁸ Vagy hogy másik példát hozzak, 1680-ban Apafi nemcsak „beleegyezett” abba, hogy az unitáriusok két könyvüket kinyomtassák, hanem a „birtokában levő tipográfushoz” is irányította őket.⁵⁹

Hogy végül kinyomtatták-e ezeket, nem tudom, én úgy sejttem, hogy itt a Várfalvi-kátétról van szó, és talán az RMK I. 1587-es tételéről, amely címében árnyalatnyilag eltér a többi ugyanilyen című katekizmustól, s amelynek nincs megfelelője (még?) az RMNY-ben. Annyi biztos, hogy nem Koncz Boldizsár katekizmusára utalnak az engedélyező iratban, ezt ugyanis egyértelműen kizárja, hogy benne egyszer már megjelent („azon könyvek közöttök nagy elszűkültek volna”) és a dési komplanációkor elfogadott („az dési komplanációkor helyben hagyattak volna tisztelvén Istent”), azaz 1638-nál nem később keletkezett könyvekre hivatkoznak. A legizgalmasabb persze az lenne, ha az RMNY-munkacsoport egy olyan 1680 körüli kiadású szedése alapján reformátusnak látszó, ám valójában unitárius műre bukkanna, amely megjelenhetett ugyan a dési

sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, a térképeket készíttette ELEKES Tibor, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 183.

⁵⁷ HERPEI János, „Levéltári adatok XVII–XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványokról”, in HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerkesztette KESERŰ Bálint, lektorálta BÁN Imre, ESZE Tamás, technikai munkatárs SALIGA Lászlóné, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III., 225–243 (Budapest–Szeged: 1971).

⁵⁸ „Amplissimi D. delegati ecclesiae Unitariae Claudiopolitanae promiserunt ecclesiae sumptu disciplinae ecclesiae et literarum confirmationalium super ordinatione ministrorum impressionem, et deliberatum fuit, ut postquam impressae fuerint, justam erogent taxam domini fratres inaugurandi, et teneatur unusquisque minister sibi comparare. Justa taxa determinata aliquando solvitur clarissimo episcopo, quando per impositionem manus S. consistorii confirmatorias obtinet minister, florenus unus vulgaris.” KÉNOSI TÖZSÉR–UZONI FOSZTÓ, *Unitario-ecclesiastica historia...*, 2:1149.

⁵⁹ E levéltári darab jelzete MUEKvGyLt. RegA [102] H. 36. Reprodukciós másolatát lásd: M. D., „...az nagy tengerből ...”, 386. A regesztrum összevetést szorgalmaz a II. 19-es jelzetű irattal, amely lappang. Jóllehet a két dokumentum között kell lennie valamilyen összefüggésnek, azt azért nem gondolnám, hogy azonosak lennének, ugyanis amíg e tétel keltezése 1679. augusztus 5., addig az idézetnek 1680.

per előtt, viszont ma még címéből sem ismeretes. Ilyen szempontból egyébként is tüzetesen át kell nézni majd az RMNY-tételeket, merthogy az unitáriusok többek szerint még a fejedelemség végnapjaiban is nyomtattak.

Koncz Boldizsár kátéja

Kanyaró Ferenc már 1909-ben azt állította, hogy nagy titokban s évszám nélkül Apafi Mihály uralkodása alatt is kinyomtatták Koncz Boldizsárnak a fejedelemhez beadott katekézisést, s példányait az 1689-i dicsőszentmártoni zsinaton árulgatták. Ezt illetően Kanyaró Jánosfalvi Sándor István közlésére hivatkozott, aki „híres könyvkutató és -gyűjtő unitárius pap” volt,⁶⁰ s aki – ennek ellenére – nagy valószínűséggel az *Egyháztörténetből* merítette az adatot. Itt ugyanis – bár a főszövegben azt állítják, Apafi fejedelem nem engedte meg soha, hogy a kátét kinyomtassák –,⁶¹ egy lábjegyzetében Uzoni Fosztó azt állította, hogy nemcsak Lipót császár idejében nyomtatták ki e kátét, hanem 1689 tájt is.⁶² Forrásai erre nézve az 1689. évi dicsőszentmártoni püspökválasztó zsinat iratai voltak, amelyekből megállapította, hogy az említett zsinaton olyan nagy számban adtak el kátékat, hogy minden iskolamester a tanítványai számára s minden pap a leányok számára vihetett haza magával.⁶³ Csakhogy egyáltalán nem biztos, hogy csakugyan erről van szó. Abból a kútfőből ugyanis, amelyre szerintem Uzoni Fosztó hivatkozott, nem olvashatunk ki többet, mint hogy Kolozsvárról egynéhány katekéziséket „hoztak ki”.⁶⁴ Így csak az az egy bizonyos, hogy a Koncz Boldizsár szerkesztette nagy káté 1698-ban megjelent.

⁶⁰ KANYARÓ Ferenc, „Unitarius káté nyomorgatása orthodox uralom idején”, *Keresztény Magvető* 44, 2. sz. (1909): 83–90, 86.

⁶¹ KÉNOSI TÖZSÉR J. és UZONI FOSZTÓ I., *Unitario-ecclesiastica historia...*, 2:1150. 1670-ben egyébként maga Apafi kezdte sürgetni Koncz Boldizsárt, hogy az egy kátét mutasson be neki: „már jó időtől fogván szollicitáljuk az katekizmusnak kibocsáttatását (...). Lévén azért elég ideje kegyelmednek, (...) parancsoljuk kegyelmednek kegyelmesen és igen serio, kibocsátásával ne késsék s vakmerőségre ne vegye, udvarunkban is hozván az exemplárookban.” Apafi Mihály fejedelem parancsolatja szuperintendens Koncz Boldizsárhoz a katekizmusnak kinyomtattatása aránt, hogy e’ ne késsék 1670. 18a Iulii. MUEKvGyLt. RegA [49] II./18. (gépirat).

⁶² Uo., 1150.

⁶³ Uo., 1150.

⁶⁴ „Kolozsvárról egynéhány katekéziséket kihozván Magyarosi István és Ajtai Mihály uram, melyről az jövő Kolozsvárott celebrálandó generale consistoriumban adjanak számot őkegyelmek.” Prot. generale consistorium 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv, 160. MUEKvGyLt. Jelzete nincs. A következő évi konzisztóriumban nincs számadás.

Befejezés

Úgy vélem, hogy e dolgozatban, ha mást nem is, annyit azért sikerült bizonyítanom, hogy a 17. századi unitárius könyvnyomtatással kapcsolatos kérdéseknek nem mindegyikét tisztázták még megnyugtatóan. Remélem továbbá, hogy e lapszám többi tanulmányához hasonlóan ez az írás is bizonyíték lehet arra, hogy nem teljesen terméketlen dolog a nyomda- és nyomdászattörténetnek az eszmetörténettel néha „kéz a kézben járnia”.